

Қазақстандағы фактчек құбылысы ("Factcheck.kz" сайтының материалдары негізінде)

Аңдатпа. Галамтордың күн өткен сайын қарқынды дамуы ақпаратты лезде алу мүмкіндігін арттыра түсумен қатар оқырман, көрермен, аудитория, желіні пайдаланушы арасында жаңа бір қиындықтарды туғызғаны жасырын емес.

Сансыз ағылып жатқан ақпарат легіне тойтарыс беруге қарапайым тұлға дәрменсіз боларлық халге жетті. Эфирден, әлеуметтік желіден, ұялы телефоннан бізге "тықпалап" жатқан ақпараттың қаншалықты шындыққа сай екендігін ажырату күннен - күнге қиындай түсуде. Тіпті, белгілі бір дәрежеде интеллектуалды сауаттылығы жоғары адамдардың өзіне шынайы және жалған, "аз ғана өтірік қосылған", "аздап ғана бұрмаланған", "негізгі фактінің маңыздылығы екінші дәрежелі ақпараттың арасына жасырылып берілген", яғни, "қиюы келістіріліп, құрастырылып" ұсынылған ақпараттың ақиқат-жалған екендігін ажырату қиындап барады.

Мақалада жалпы фактчек жүргізудің жолдары көрсетілген. Авторлар фактчек құбылысының пайда болу тарихына тоқтала келе, елімізде осы бағыттағы жұмысты алғашқылардың бірі болып бастап берген "Factcheck.kz" іспетті нақты медиаресурс арқылы фактчектің практика жүзінде іске асырылуын саралайды. Бұқаралық аудитория арасында медиасауаттылықты қалыптастыру және ақпаратқа сыни талдау қажеттілігінің өзектілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: фактчек, галамтор, дезинформация, манипуляция, медиасауаттылық

DOI: 10.32523/2616-7174-2021-137-4-71-79

Кіріспе

Заманауи ақпарат кеңістігінің басты жетістігі - қолжетімділігі. Бірақ мұндай қолжетімділіктің осал тұсы да бар - шынайы және жалған ақпараттың қосарланып берілуі. Бұл проблема күннен-күнге өзекті бола түсуде. Әсіресе, бүгінгі таңда бүкіл әлемде өршіп тұрған пандемия кезінде дәлелсіз, негізсіз, жалған, фейк ақпараттың қолжетімділігінен келетін қауіп аз емес. ҚР президенті Қ.Тоқаев жалған ақпараттың қауіптілігіне ұдайы назар аударып отырады. Хайп қуған адам адастырады және жаңылыстырады, дей келе, "қандай да болмасын бір қайраткерлердің

хайп қуып, еш дәлелі жоқ, құр популистік мәлімдемелер арқылы азаматтарды жаңылыстыратын жағдайлар сирек емес. Соның бір айқын мысалы — антиваксерлер делінгендердің деструктивті ұстанымы. Түрлі әлеуметтік маңызы бар мәселелерді талқылауда көзқарастардың бір жақтылығы алаңдатады", — деді Қ.Тоқаев. Президенттің пікірінше, мұның бәрі қоғамның құлдырауына алып келеді, бір-біріне деген сенімсіздік атмосферасын қалыптастырады және сайып келгенде ұлттың прогресін тежейді. Мұндай жағымсыз көріністердің басым бағытқа айналуына жол берілмейді. Айтылған сөздер мен әрекеттердің салдарын түсіну өте маңызды [1].

Зерттеу әдістері

Адамдар негізінен автоматизм мен стереотиптерге көп арқа сүйейді, формаға сенеді, мән-мағынасына сыни тұрғыдан қарауға ұмтылмайды. Теледидардан айтылған ақпараттың барлығын шындық деп қабылдайды. Журналистер өтірік айтпайды, деп санайды. Тіпті кадрдан сөйлеп тұрған шын мәніндегі журналист емес, танымал ток-шоудың жүргізушісі болса да, көрерменге бәрі журналист, оның ара-жігін ажыратып жатқан ешкім жоқ. Осындай жолдармен әртүрлі құбылыстар мен оқиғалар өзектендіріліп, заңдастырылады. Бейсаналы түрде немесе әдейі “расталған” фактілердің бірігуі нәтижесінде бізге бұрмаланған ақпараттық картина ұсынылады. Бұл тәсілді насихаттаушылар, кибершабуылшылар, желілік тролльдер және басқа да манипуляторлар белсенді қолданады.

Түптеп келгенде, фактчектің негізгі қаруы-әр нәрсеге күмән келтіре қарай алу. Мұнда кәсіби сенімсіздік өте орынды қасиет. Фактчектің логикасы мен құралдары көбінесе ғылыми жұмыстың әдіснамалары мен технологияларымен сәйкес келеді. Журналистің дереккөздермен жұмыс сапасының деңгейін біршама жоғарылату үшін тарихшыларға арналған дереккөзтану бойынша мамандандырылған курсқа да назар бөлген орынды болар еді.

Мақсаты

Жалған ақпаратқа дер кезінде тойтарыстың берілмеуінің салдары ауыр. Соңғы кезде қоғамды алаңдатып отырған вакцина салдыру мәселесін назарға алар болсақ, әлеуметтік желілерде еш дәйексіз, халық арасында дүрбелең туғызатын ақпараттың қаптап кеткендігінің куәсі болып отырмыз. Бұл өз кезегінде қоғам экономикасының, еліміздің әлеуметтік саласының толыққанды дамуына кері әсерін тигізеді сөзсіз. Сол себепті фактчекті сауатты жүргізудің маңыздылығын көрсету, қоғам ішінде таралған жалған ақпаратты әшкерелеуге бағытталған “Factcheck.kz” сайтының жұмысын барынша таныта түсу, соған бала-

малы медиаресурстардың көбірек ашылуына атсалысу, яғни негізгі функциясы халықты ақпараттандыру, ағарту, тәрбиелеу болып саналатын журналистер үшін өзекті мәселе болмақ.

Мақалада қарастырылып отырған “Factcheck.kz” сайты журналистиканың жоғарыда аталған функцияларын басты бағдар етіп алған. Медиаресурстың мәлімдеуінше, объективтілікті сақтау үшін Factcheck.kz редакциясы жарнамадан бас тартып, мемлекеттен, ірі компаниялар мен саяси ұйымдардан өзін алшақ ұстап, тәуелсіздігін сақтап келеді.... Әр адам сенімді дереккөзден тексерілген тәуелсіз ақпарат алуға құқылы деп есептейміз, деп өздерінің ұстанымдарын ашық айтады [2].

Талқылау мен нәтижелер

Өзектілігі өз алдына, фактчек -бүгінгі таңдағы ақпараттың мәжбүрлі ілесімі элементі деп айтуға әбден болады.

Популистік мәлімдемелерді дәйексіз ақпараттың бір ғана бөлігі деп қарастырар болсақ, ендігі бір мәселе, ақпарат кеңістігінде мемлекет басшыларының есімдерін пайдаланып, фейк аккаунтар ашу жағдайларының жиілеп кеткендігі. Сондай жағдайлардың анық-қанығын аудиторияға түсіндіру мақсатында лауазымдық тұлғалардың ресми өкілдері әлеуметтік желіде түсініктеме беруге мәжбүр, әрі міндетті. Мәселен, ҚР президентінің баспасөз хатшысы Берік Уәлидің “Соңғы кездері әртүрлі әлеуметтік желілерде мемлекет басшысының атынан ашылған фейк аккаунттар көбейіп кетті. Сол арқылы жалған ақпарат таратып жатқандар да бар, кейбірі оны коммерциялық мақсатта қолданып жатыр. Осыған байланысты барша әлеуметтік медиа қолданушылар мен БАҚ өкілдеріне ескертеріміз - Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың атына ресми тіркелген екі аккаунт қана бар. Олар: Twitter желісінде 2011 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан - @TokayevKZ, сондай-ақ, 2019 жылдың сәуір айында Instagram желісінде ашылған @tokayev_online аккаунты. Барша әлеуметтік желі қолданушыларды мемлекет

басшысы туралы нақты расталған ақпарат алу үшін жоғарыда көрсетілген ресми аккаунттарға ғана жүгінуге шақырамыз”, деп жазуы да осындай жағдайлардың салдары болып отыр [3].

Демек, халықтың санасын түпкілікті улап тастамай тұрғанда, қоғам бұл проблеманы шешуге барынша атсылысуға тиіс, фактілердің шынайылығын анықтау -көпшіліктің ісіне айналуы керек.

Жалпы, фактіні тексеру деген не, соған аздап тоқтала кетсек. “Фактчек” ұғымы аяқ асты пайда болған жоқ, бұл ұғым жаңа медиаға дәстүрлі журналистикадан енген. Газеттер шыға бастаған кезден бастап-ақ кез-келген редакцияның жұмысының принциптері белгіленетін, оның ішінде редакциялық сүзгі журналистің жұмыс технологиясындағы қажетті шарттың бірі ретінде белгіленетін. Дәлдеп айтар болсақ, бұл технология тәуелсіздік, объективтілік, бейтараптылық, дәлдік секілді этикалық принциптерге негізделіп отырған. Демек, осы принциптерді сақтаған басылым ғана аудиторияның сеніміне ие болады және басылымның беделі артады.

Факті- кез-келген ақпараттың ядросы, ол сенімді айғақтармен расталған оқиға. Бір оқиғаға қатысты әр түрлі адамдардың көзқарасы, пікірі әркелкі болуы мүмкін, бірақ фактіге қарсы тұра алмайсыз. Яғни, факті анықталады, тексеріледі және қайталап тексеріледі.

Фактілерді бұрмалаушылық- объективтілікпен дәлдікке қарсы қиянат жасау деген сөз. Бұрмалаушылық саналы түрде жасалған жағдайда - қылмыс болып табылады.

Жаңа заман, жаңа медиа, сәйкесінше, жаңа ұғымдарды туғызып отыр, соның бірі -“фактоид”.

“Орыс тілінің шетелдік сөздерінің сөздігіне” жүгінсек, фактоид ағылшынның (factoid < fact-факт + гр. oid <eidos-форма) мағынасын білдіреді, біріншіден бұл баспасөзде жарияланған ресми хабарлама, ал оның ақиқат ретінде қабылдануы сол фактінің баспасөзде пайда болу нәтижесінен туындауынан.

Екінші мағынасы, қоғамда шындық ретінде қабылданған сенімге лайықсыз, ақиқаттылығы күмән туғызатын ақпарат, жарияла-

ным. Бұл терминді айналымға американдық жазушы Н. Майлер 1973 жылы енгізген болатын [4].

Газеттегі алып-қашпа әңгімелерге, өсек, қауесет, фактоидтар, манипуляцияларға, бейсана немесе әдейі фейктерге, техникалық қателіктерге, қате басылып кету жәйттеріне – осының бәріне фактчек қарсы тұрады. Бұл өте қуатты қару, өкінішке орай, бұқаралық коммуникация саласында жұмыс істейтіндер оны дұрыс пайдалана алмай отыр.

Фейк ақпараттың өміріміздің қай саласына болмасын тигізіп отырған кесірі күннен-күнге артып келеді. Мәселен, саяси инсинуациялар, олар түрлі елдердің құқық қорғау органдарының өзара іс - қимылын қиындатып отыр. Жалған ақпараттың көптігі және әрқилы саяси түсініктер әртүрлі мемлекеттердің құқық қорғау органдарының арасындағы сенімге нұқсан келтіріп, ынтымақтастығын бұза бастаған. Бұл туралы халықаралық полиция қауымдастығы Ресей секциясының президенті генерал-лейтенант Юрий Жданов “виртуалды кеңістік фейк, дипфейк, жалған қарарлар мен “жалған зерттеулерге” толып кетті, әркелкі лас дүниелер пайда болды. Жекелеген қылмыстық тергеулер аяқ асты мемлекеттер арасындағы саяси, идеологиялық немесе экономикалық күрестерге сіңісіп, жоқ болып кеткендей. Өйткені оған полицияны да еріксіз тарта бастады... Қаскүнемдер жеккөрушілік, сенімсіздік және саяси келіспеушіліктерді дезинформация түрінде пайдаланады. Біздің цифрлық кеңістіктерімізді келіссөздер жүргізу және зиян келтірудің жаңа формаларын жасау арқылы өздерінің әлеуметтік құндылықтарын қорғау үшін отарлап отыр. Мұндай үрдіс жалғаса берсе, полицияның тек қалта ақтарғандарды, ұсақ алаяқтарды, көше қарақшыларын ұстап, некелік аферистерді әшкерелеуден басқа амалы қалмайды. Онда трансұлттық қылмысқа, мафияға бірлесіп, халықаралық деңгейде қарсы тұру деген бос сөз болмақ, деп “Ресей газетінде” жарияланған сұхбатында атап өтті [5].

Түптеп келгенде, ақпараттың рас болуы бұл біруақытта журналистің құқы да, міндеті де. Бір жағынан, журналист өзіне келіп түскен

ақпараттың растығын тексеруге құқы бар. Екінші жағынан ол шындыққа жанаспайтын ақпаратты жарияламауға міндетті.

Фейк хабарлардың сонымен қатар өсіп келе жатқан ұрпаққа келтіріп отырған зиянына жіті көңіл бөлу маңызды. Қазақстанның ақпарат және қоғамдық даму министрі А.Балаеваның сөзіне қарағанда, “Қазақстан жастары – 2020” ұлттық баяндамасының мәліметінше, жастардың 61,5%-і жаңалықтар мен оқиғаларды әлеуметтік желілер мен блогтардан біледі. Сөз жоқ, бүгінгі таңда фейк ақпаратқа қарсыласуға бағытталған біршама шаруалар атқарылуда. Ақпарат министрінің пікірінше, “Бүгінде көптеген ведомство мен олардың бірінші басшыларында, тіпті мемлекет басшысында әлеуметтік желілерде белсенді парақшалары бар. Соның арқасында халық ресми ақпаратты бірінші басшының өз аузынан естиді, анонимді пабликтер мен басқа да күмәнді дереккөздерге еріп кетпейді. Бұл тұрғыда бірінші басшылардың қарапайым халыққа ашық болуы өте маңызды және саяси истеблишменттің жаңа буынын тәрбиелеуге өздері үлгі көрсетуі керек [6].

Ресейлік мемлекеттік гуманитарлық университеті Журналистика факультетінің телевизиялық радио және интернет технологиялар кафедрасының доценті Максим Корневтың пайымдауынша, жалпы фактчек өнерін игеру үшін мынадай ережелерді сақтау керек:

1. Бастапқы дереккөзді іздеңіз немесе ақпараттың бірнеше тәуелсіз көздерден расталғандығына көз жеткізіңіз. Бұл ережені ұзақ уақыт бойына барлық сапалы басылымдар ұстанып келеді. Бастапқы дереккөзге қолжетімділік – жауапкершілік қағидаларын ұстанатын журналистке қойылар кәсіби талап. Ақпаратты әр түрлі дереккөздер арқылы тексеру, тақырып бойынша сарапшылар мен адамдардың пікірлерін алу ешқашан артықтық етпейді. Бірақ оқырманнар контекстіні жақсы түсіну үшін дереккөзді түсініктемеден ажырату міндетті. Түсініктемелер, мәлімдемелер материалды толықтырып, байыта алады. Бірақ, ең бастысы, материалдың реңкін келтіріп, эмоциялық ықпалдылығын арттыра түсетін “қосымша” элементтер емес, фактінің өзі, реалды дереккөздердің дәлелдемелері.

2. Екінші жақтың да пікірін білу. Дегенмен, сіз бір ұстанымды қолдаушы бірнеше дереккөзден сұраған күннің өзінде сіздің материалыңыз объективтілігін жоғалтуы ықтимал. Мәселен, қандай да болмасын бір жабық сектаның жүздеген жақтаушысын сөйлетіп көріңіз, олардың айтар пікірі біреу ғана болмақ. Демек, мұндай жағдайда дереккөздің көп болуы жарияланымның сапалы әрі объективті жазылуына негіз бола алмайды. Кез-келген жағдайдың, оқиғаның, кем дегенде екі жағы, екі полюсі бар. Оқиғаға қатысатын барлық қатысушылармен және мүдделі тараптармен байланысуға тырысу керек. Көп ретте журналистер бұл ежелден келе жатқан тамаша қағиданы елемейді, ал бұл қағиданы ұстану журналисті әттеген-ай, деген сәтгерден ғана емес, масқаралықтан да құтқара алады.

3. Келесі қажетті дағдының бірі - фейктерді (жалғандық) тануды үйрену. Бұл бір қарағанда жеңіл сияқты көрінгенмен, оңай шаруа емес. Фейк дегеніңіз саналы түрде қиыстырылған жалған сөздер ғана емес. Немқұрайлылық, жаңсақ басу, типографиялық және техникалық қателер де фейкке саналады. Жаппай санаға енген соң, олар жалған шындыққа айналады. Сондықтан аты аталған адамдардың есімдерінің, кәсіптері мен атақтарының емлесін, күндерін, аттарын, мекен-жайларын және т.б. тексеру өте маңызды. Фейк мақсатты түрде берілуі ықтимал, оның ішінде көрерменнің көңіл көтеруіне қызмет етуді көздеуі мүмкін.

4. Фактілердің дәлдігі сенсациядан гөрі маңызды. Эмоциялар-фактчекердің қауіпті жауы. Сенсациялық материал әрине, таптырмас олжа, кейбір ақпарат құралдары фактоидтарды жариялауға құштар, өйткені ондай ақпарат аудитория арасында танымал. Кәсіби мамандар жедел және тексерілмеген хабарламаларды алдымен әлеуметтік желілерде беруге кеңес береді, бұл арқылы олардың күмәнділігі баса көрсетілмек. Сол арқылы аудиторияның назарын да бұрып алуға болады және сонымен бірге оның көмегі арқылы ақпаратты тексеріп, нақтылау мүмкіндігі туындайды.

5. Әлеуметтік медианы абайлап қолдану қажеттілігі. Әлеуметтік желілер журналистер

мен редакторлардың жұмысын бір жағынан жеңілдетсе, бір жағынан қиындатады. Ең дұрысы, әлеуметтік желіде таралған әр фактінің кем дегенде екі-үш растаушы көзін табу, тікелей сөз болса, тіптен жақсы.

Фактчек процесі барысында ақпарат пен дереккөзді ажырата білу керек. Дәлірек айтқанда, екеуін де тексерген жөн. Интернет пен әлеуметтік желілердің арқасында көздеген адамыңыздың қызметін бағдарлай аласыз, оның туысқандары, достарымен байланысуға болады, әріптестері мен таныстарынан сұрастыруға болады.

Жалпы, Дүниежүзілік редакторлар форумының (WAN IFRA құрамындағы SFN) “trends in NewsRooms - 2014” баяндамасында әлеуметтік медиа арқылы ақпаратты верификациялау он негізгі трендтің қатарында аталған.

Сонымен, жоғарды аталған екі ұғымды тағы да нақтылап өтер болсақ, верификациялау, яғни ақпаратты тексеру және фактчек екі бөлек мағынаны білдіреді. Верификация - ақпаратты нақтылау, контентті дайындаудың техникалық процесі. Фактчек - бұрмаланған, оның ішінде қасақана фактілерді анықтауға бағытталған мәліметтердің, аудиовизуалды ақпараттың дұрыстығын, олардың нақты шындыққа сәйкестігін тексеру процесі [7].

Сонымен бірге, бірқатар зерттеушілер фактчекті верификациядан бөлек қарастырады, бұл процеске тереңірек мағына береді: фактчек ақпараттың шынайылығын, оның эмпирикалық шындыққа сәйкестігін анықтауға бағытталған. Бұл жағдайда фактчек ақпараттың бұрмалануына, жалған жаңалықтарға қарсы тұрады [8]. Ақпаратты өзектендіру қажеттілігі әсіресе Ұлыбританияның Еуропалық Одақтан шығуы туралы референдум және АҚШ-тағы президенттік сайлау сияқты қоғамдық саяси процестің шиеленіскен кезеңдерінде өткір болды [9].

Біздің елімізде жария етілген фактілердің дұрыс-бұрыстығын анықтау саласында қызмет көрсетіп келе жатқан медиаресурстың негізгісі – “Factcheck kz” сайты. 2017 жылы 11 мамыр күні MediaNet халықаралық журналистика орталығы “Сорос-Қазақстан” қорының қолдауымен Орталық Азияда алғашқы фактчек жобаны іске қосқан болатын.

“Factcheck kz” сайтының жұмысын саралап көрелік.

Материалдарды іріктеу методологиясы мен сипаттамасына келер болсақ, сайттың материал беру үлгісі бірнеше санатқа бөлінген.

1. а) фактілер;
- ә) мәлідемелер;
- б) уәделер;
- в) көзқарас;
- г) әдіснама;
- ғ) айдарлар.

2. Жыл сайын медиаресурста жария етілген, тексерілген материалдар бойынша қорытынды жасалады.

Яғни, фактчек-бұқаралық ақпарат құралдарының мәлідемелері мен материалдарының шындыққа сәйкестігін тексеру. Үкімдер “ақиқат — жартылай шындық-манипуляция-өтірік” шкаласы бойынша шығарылады.

2017 жылы 143 бірегей материал тексеріліпті. Фактчек деген танымал тұлғалардың сөздерін және медиа материалдардың шындыққа сәйкестігін тексеру екендігін ескерер болсақ, оның ішінде 99 материал правдомер (шындықты өлшеу) шкаласы бойынша қарастырылған. Үкім жоғарыда көрсетілген шкала бойынша мазмұндалады.

3. Топ бестік материалдар қазақ және орыс тіліндегі версиялар бойынша жекелеп шығарылады. Демек, екі тілдегі аудитория үшін мазмұнына орай танымал материалдар топтамасы әркелкі қалыптасады. Сонымен, 2017 жылғы танымал топ бестік материалдар қатарына ілінгендер (қазақ тіліндегі нұсқасы):

Манипуляция | Статистика комитеті: Қазақстанда жұмыссыздық деңгейі 4,9%

Жалған | Білім министрлігі оралмандарға мемлекеттік оқу грантын бермеу туралы бұйрық шығарған

Жалған | ҰБТ-да Роза Рымбаеваның үйі мен көйлегі туралы сұрақтар бар Жалған | ЭКСПО көрмесіне журналист Джеймс Палмер келмеген

Шындық | Қазақстаннан білімділер кетіп жатыр

2018 жылғы топ бестікке ілінген, яғни ең көп оқылған материалдар қатарында (қазақ тіліндегі нұсқасы):

Шындық | Қазақстанда ҰБТ-дан төмен балл алып та грант иеленуге болады

Манипуляция | Статистика комитеті: Қазақстанда жұмыссыздық деңгейі 4,9%

Фактчек | Сырттан келген зиянкестің кесірінен Алматы жасыл желексіз қалуы мүмкін

Нұсқаулық: Суреттің түпнұсқа екенін қалай тексеруге болады?

Жалған | Қазақстанда менингит эпидемиясы тарауда [10].

Осындай материалдарды тексеріп, жігі қадағалау арқылы сайт журналистері шынайы ақпарат пен жалған ақпараттың арасын барынша ажыратуға үлес қосып отыр, жоғарыда аталған шкала жария етілген ақпараттың қаншалықты дәрежеде шындыққа сай екендігін анық көрсетіп береді.

4. “Әдіснама” айдарымен берілетін материалдардың танымдық мазмұны жоғары, оған Goszakur.gov.kz порталынан ақпаратты қалай іздейміз? деген Шыңғыс Уәлиханнның материалын атауға болады. Мемлекеттік тапсырыспен сатып алу мәселесіне қатысты біршама түсініктемелер берілген, аударма материалдардың авторлары міндетті түрде көрсетіледі.

“Көзқарас” айдарымен жария етілген материалдарда анализ бен тұжырымдар басымдау, экономика саласындағы сарапшылардың, мамандардың сапалы материалдарымен танысуға болады.

“Уәделер” санатындағы материалдарда атынан белгілі болып отырғандай, лауазымды тұлғалардың тарапынан берілген уәделердің орындалу орындалмау жағдайы сараланады. Мәселен, оған Әкімометр: Ғабидолла Әбдірахымов уәдесін орындады ма? ...Министрометр: Қалмұханбет Қасымов уәдесінде тұрды ма? іспетті материалдарды жатқызуға болады. [11].

Factcheck.kz редакциясының негізгі фокусы – қазақстандықтар үшін маңызды шешім қабылдайтын саясаткерлердің мәлімдемелері мен тұжырымдарын тексеру. Кейде шенеуніктер маңызды мәлімдеме жасап жатып, я фактіні айтпайды, я қиын терминдерді қосып, деректер арқылы манипуляциялайды. Мұндай амал-тәсіл көпшілікті шатыстырып, қате ой қалыптастырады [12].

“ Factcheck.kz “ бүгінгі таңда қоғамда өзектілігі күннен -күнге артып отырған вакцинация мәселесін де назардан тыс қалдырған жоқ.

Фейк | 13 шілдеден бастап вакцина ақылы болады материалында Төлепберген Мәліков әлеуметтік желіде 13 шілдеден бастап коронавирусқа қарсы вакцина егудің ақылы болатыны жайлы хабарламаның таралғандығына тоқталады. Аудио авторының айтуынша, вакцина салу құны шамамен 58 мың теңге болмақ. Ал вакцина алмаған тұрғындарға 87 мың теңге айыппұл салынады-мыс. Factcheck.kz бұл ақпараттың қаншалықты рас екенін тексерді. Нақты дәйектер келтірілген. Зер салайық. Үкім: Фейк. Қазақстанда коронавирусқа қарсы ақылы вакцина салу заңдастырылмаған. Пандемияның кезінде вакцинаны үкімет сатып алып, халыққа тегін тарады. Сондықтан желіде тараған ақпарат шындыққа жанаспайды. Бұған дейін де денсаулық сақтау министрі Алексей Цой коронавирусқа қарсы ақылы вакцина егуге рұқсат етілмегенін айтқан. Қазір ресми түрде Қазақстанға мемлекет айналымындағы вакцина жеткізілген. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесіне қатысқан жеке клиникалар Қормен келісімшартқа отырған. Олар азаматтарға ақысыз вакцина салады. Алексей Цой ел аумағында вакцинаны сатқандарды анықтағанда міндетті түрде құқық қорғау органдарына хабарлауға шақырды. Ол коронавирусқа қарсы вакцинаны сатуға рұқсат етілмегенін ескертті [13].

Қорытынды

Журналистикада фактілерді тексерудің кем дегенде екі жоспарын бөліп көрсетуге болады. Бірінші жоспар-бұл жарияланғанға дейін материал мазмұнының сапасын бақылау кезеңі ретінде қызмет ететін редакторлар үшін дәстүрлі фактілерді тексеру процесі. Бұл жоспар нақты деректерді (тиісті атаулар, сандар және т.б.) салыстыру, нақтылау арқылы материалға нақты дәлдік беруден тұрады. Және біз осы мақалада қарастырған фактілерді тексерудің екінші жоспары-ұсыныс (пайымдау) нысанында көрсетілген жеке-леген фактілерді тексерудің кешенді процесі

болып табылатын фактчек. Фактчек фактінің мән-мәтінін ескере отырып, фактінің барлық элементтерін тексеруді білдіреді. Сонымен қатар, фактчектің фактілерді редакциялық тексеруден айырмашылығы, біріншісінің негізін бастапқы ақпаратпен жұмыс істеу құрайтын болса, фактчек дегеніміз постфактум, медициналықте белгілі бір факт пайда болғаннан кейін жүргізілген тексеру деген сөз.

Ақпарат кеңістігіне барынша шынайы ақпаратты орналастыру-бүгінгі таңда журналистика үшін аса өзекті мәселе болып отыр. Кез-келген журналист-контент сатушы. Бірақ ақпаратты жылдамдық беру тұрғысынан алғанда айырмашылығы бар. Блог, твиттер және әр түрлі инсайдерлерге қарағанда, кәсіби журналистердің күші - материалдарының растығының күмән келтірмейтіндігінде. Журналист өзінің материалында статистика, расталған мәліметтер, сандар, логика мен ұтымды тұжырымдар арқылы субъективтілік көзқарасты мейлінше азайта алады. Журналист кәсіби маман болса, техниканы ғана пайдаланып қоймай, ақпаратты өңдеу барысында өзінің шығармашылық қабілеттілігін пайдалана алса, оның артықшылығы әрдайым да сақтала бермек [14, 237б]. Нәтижесінде аналитикасы бар, сапалы материалдар әрқашан сұранысқа ие болмақ.

Түптеп келгенде, журналист өз қызметінде қарапайым мынадай қағидаларды ұстанса, жеткілікті:

1. Әрдайым өзіндік тексеру жүргізуге тырысу; яғни басқа көздерден алынған деректерге сүйене бермеңіз, басқа БАҚ пен сайттардың бұрмалаушылық деңгейі әртүрлі болуы мүмкін. Бір сөзбен айтқанда, журналистік гигиена-әркімнің міндеті.

2. Бір ғана ақпарат көзіне сенуге болмайды, кем дегенде үшеу болу керек, фотосуреттерді тексеру де өте маңызды, сурет арқылы іздеу жүйелерін шолып шығу -өзіңізді жалған ақпараттан қорғаудың тағы бір амалы.

3. Бастапқы дереккөзбен жұмыс, оқиғаға тікелей қатысы бар адам - сізге ең қажет тұлға сол.

4. Фейктерді әшкерелеу, жалған пайдаланушыларды табу оңай, әдетте олардың жеке деректері көрсетілмейді, олар оғаш есімдерді қолданады, әлеуметтік желілердегі парақшаларында негізінен репосттар орналастырылған. Бұл мұндай пайдаланушыларға сенуге болмайтындығының айқын белгілері.

“Ал журналистиканың басты міндеттерінің бірі-адамдардың бұқаралық ақпарат құралдарына деген сенімін күшейте түсу” [15, 172б].

Интернет БАҚ дамуы жағдайында ақпаратты тексеру қажеттілігі өте өзекті. Оперативтілікке басымдық бере отырып, журналист әдетте материал мазмұнының сапасына көңілді аздау бөледі. Бірақ ақпаратты тексеру кезінде аталған ережелерді сақтаса, журналист әрқашан өз аудиториясында сұранысқа ие болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Оразбекова А.Токаев о фейках:” в погоне за хайпом будоражат и вводят в заблуждение”. [Электронды ресурс] – URL: <https://newtimes.kz/vlast/125348-tokaev-o-feikakh-v-pogone-za-khaipom-budorazhat-i-vvodiat-v-zabluzhdenie>.

2. [Электронды ресурс] – URL: <https://factcheck.kz/>.

3. Қазақстанда Қасым-Жомарт Тоқаев деген фейк-акаунттар көбейді. [Электронды ресурс] – URL: <https://kaz.zakon.kz/4966292-aza-standa-asym-zhomart-to-aev-degen.html>.

4. Корнев М. “Фактчекинг: 5 надежных способов проверить информацию”. [Электронды ресурс] – URL: <http://mediatoolbox.ru/factchecking/>

5. Фалалеев М. “Юрий Жданов рассказал об опасных тенденциях политических фейков” [Электронды ресурс] – URL: <https://rg.ru/2021/07/14/zhdanov-v-ssha-dezinformatory-politikany-zamenili-policiiu-na-otriady-opg.html>

6. “Министр журналистерге: құрметті мамандық деген мамандықты қайтаруға міндеттіміз”. [Электронды ресурс] – URL: <https://sputnik.kz/interview/20210607/17264377/suhbat-Aida-Balaeva-ministr.html>
7. Соколова Д.В. “Фактчекинг и верификация информации в российских СМИ: результаты опроса” – Мәскеу: Мәскеу университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы (№4), 2018.
8. Gottfried J. A., Hardy B. W., Winneg K. M., Jamieson K. H. (2013) Did Fact Checking Matter in the 2012 Presidential Campaign? *American Behavioral Scientists* 57 (11): 1558–1567.
9. Lewis J., Williams A., Franklin B., James T., Mosdell N. (2008) *The Quality and Independence of British Journalism: Tracking the Changes over 20 Years*. Cardiff University
10. Цой С. “Итоги 2018 года. Показатели казахстанского правдомера” [Электронды ресурс] – <https://factcheck.kz/glavnoe/itogi-2018-goda-pokazateli-kazaxstanskogo-pravdomera/>.
11. [Электронды ресурс] – URL: <https://factcheck.kz/kaz/category/promises-kaz/>.
12. [Электронды ресурс] – URL: <https://factcheck.kz/author/snejana/>
13. Маликов Т. “Фейк: 13 шілдеден бастап вакцина ақылы болады” [Электронды ресурс] – URL: <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fej-13-shildeden-bastap-vakcina-akyly-bolady/>
14. Мельник Г., Виноградова С., Деловая журналистика. Учебное пособие, Питер, СПб 2010. – 304 с.
15. Лазугина Г.В. Профессиональная этика журналиста // Учебник для студентов вузов/М.2011 год Аспект пресс 2011. –224 с.

¹Ж.Д. Сейтжанова, ²Ж.Б. Султанова

¹Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Явления фактчекинга в Казахстане (на примере материалов сайта “Factcheck.kz”)

Аннотация. Не секрет, что стремительное развитие Интернета с каждым днем создает все больше и больше возможностей для мгновенного получения информации, наряду с этим возникают и новые проблемы среди читателей, зрителей, аудитории, пользователей Сети.

С каждым днем становится все труднее различать, насколько правдива информация, которую нам навязывают с эфира, социальной сети, мобильного телефона. Даже тем, кто в той или иной степени обладает высокой интеллектуальной грамотностью, становится все труднее различать какова информация: “с небольшим количеством лжи”, “с небольшим искажением” или же насколько скрыт основной факт среди второстепенной информации и т.д.

В статье изложены способы проведения фактчекинга в целом. Обращаясь к истории возникновения феномена фактчекинга, авторы анализируют практическую реализацию фактчекинга посредством конкретного медиаресурса, такого как “Factcheck.kz”, который одним из первых начал работать в этой области в стране. Отмечается необходимость формирования медиаграмотности и критического анализа информации среди массовой аудитории.

Ключевые слова: фактчек, Интернет, дезинформация, манипуляция, медиаграмотность.

¹Zh.D. Seitzhanova, ²Zh.B. Sultanova

¹International University of Information Technologies, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Trends in the development of the factcheck in Kazakhstan: based on the work of the website “Factcheck.kz”

Abstract. It is no secret that the rapid development of the Internet creates more and more opportunities for instant information, along with this, new problems there arise among readers, viewers, audiences, and network users.

Every day it becomes more and more difficult to distinguish the accuracy of the information that is imposed on us from the airwaves, social networks, cell phones. Even those with some degree of high intellectual literacy

are finding it increasingly difficult to discern what the information is, «with a little bit of lying,» «with a little distortion,» or how much of the main fact is hidden among the secondary information, etc.

The article describes the ways of conducting fact-checking in general. Turning to the history of the phenomenon of factchecking, the authors analyze the practical implementation of fact-checking through such specific media resource as “Factcheck.kz”, which was one of the first to work in this field in the country. There is noted urgency of the need for the formation of media literacy and critical analysis of information among the mass audience.

Keywords: factcheck, Internet, disinformation, manipulation, media literacy.

References

1. Orazbekova A. Tokayev about fakes: “in pursuit of hype, they excite and mislead.” [Electronic resource] - URL: <https://newtimes.kz/vlast/125348-tokayev-o-feikakh-v-pogone-za-khaipom-budorazhat-i-vvodiat-v-zabluzhdenie>.
2. [Electronic resource] - URL: <https://factcheck.kz/>.
3. The number of fake accounts of Kassym-Zhomart Tokayev has increased in Kazakhstan. [Electronic resource] - URL: <https://kaz.zakon.kz/4966292-aza-standa-asym-zhomart-to-aeve-degen.html>.
4. Kornev M. “Fact checking: 5 reliable ways to check information”. [Electronic resource] - URL: <http://mediatoolbox.ru/factchecking/>
5. Falaleev M. “Yuri Zhdanov told about the dangerous trends of political fakes” [Electronic resource] - URL: <https://rg.ru/2021/07/14/zhdanov-v-ssha-dezinformativny-politikany-zamenili-policiiu-na-otriady-opg.html>
6. “The minister told reporters: “We are obliged to return the specialty that is honorable.” [Electronic resource] - URL: <https://sputnik.kz/interview/20210607/17264377/suhbat-Aida-Balaeva-ministr.html>
7. Sokolova D.V. “Fact-checking and verification of information in the Russian media: survey results” - Moscow: Bulletin of the Moscow University. Journalism Series (No.4), 2018.
8. Gottfried J. A., Hardy B. W., Winneg K. M., Jamieson K. H. (2013) Did Fact Checking Matter in the 2012 Presidential Campaign? *American Behavioral Scientists* 57 (11): 1558–1567.
9. Lewis J., Williams A., Franklin B., James T., Mosdell N. (2008) *The Quality and Independence of British Journalism: Tracking the Changes over 20 Years*. Cardiff University
10. Tsoi S. “Results of 2018. Indicators of the Kazakhstan truth meter” [Electronic resource] – <https://factcheck.kz/glavnoe/itogi-2018-goda-pokazateli-kazaxstanskogo-pravdomera/>.
11. [Electronic resource] - URL: <https://factcheck.kz/kaz/category/promises-kaz/>.
12. [Electronic resource] - URL: <https://factcheck.kz/author/snejana/>
13. Malikov T. “ Fake: from July 13, the vaccine will be paid ” [Electronic resource] - URL: <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/fejka-13-shildeden-bastap-vakcina-akyly-bolady/>
14. Melnik G., Vinogradova S., *Business journalism*. Textbook, St. Petersburg, St. Petersburg 2010. - 304 p.
15. Lazutina G.V. *Professional ethics of a journalist // Textbook for university students/M.2011 Aspect Press 2011. -224 p.*

Авторлар туралы мәліметтер

Ж.Д. Сейтжанова – Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Қазақстан тарихы және медиакоммуникациялар кафедрасының ассистент-профессоры, филол.ғ.к., Манас көшесі 34/1, Алматы, Қазақстан.

Ж.Б. Сұлтанова – “7М03202–Журналистика” мамандығы бойынша 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Zh.D. Seitzhanova – Ph.D., Associate Professor, Department of History of Kazakhstan and Media Relations, International University of Information Technologies, 34/1 Manas str., Almaty, Kazakhstan.

Zh.B. Sultanova – The 2nd year Master’s degree student in Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.